

بررسی و تحلیل ساخت اکولوژی شهری در شهر یزد

دکتر علی شمعی

عضو هیأت علمی گروه جغرافیای دانشگاه یزد

چکیده

ساخت هر شهر، نحوه قرارگیری عناصر و فضاهای شهری و روابط متقابل آنهاست. ساخت و توسعه فیزیکی شهرها در ادوار مختلف تاریخی تحت تأثیر عوامل متعددی از جمله شرایط محیط طبیعی به عنوان بستر شهر، عوامل سیاسی، مذهبی - ایدئولوژیکی و خلاصه فرهنگ هر جامعه در بستر محیط طبیعی شکل گرفته و دستخوش تغییر و تحولات می‌گردد. در تحقیق حاضر به بررسی و تحلیل عوامل مؤثر در توسعه فیزیکی و ساخت اکولوژی شهر یزد در ادوار مختلف تاریخی پرداخته، الگوی توسعه فیزیکی - کالبدی و ساخت اکولوژی شهری یزد تبیین گردیده است. در این راستا از روش‌های تحقیق تاریخی، توصیفی و تحلیلی استفاده شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که الگوی توسعه فیزیکی شهر بعد از سال ۱۳۴۰ (ه.ش) به بعد تحت تأثیر تحولات شرایط اقتصادی و اجتماعی ناموزون حاکم در کشور و به تبع آن در استان یزد، سازمان فضایی هوزون شهری دچار از هم گسیختگی و عدم تعادل گردیده است. در نهایت الگوی ساخت اکولوژی اجتماعی شهر به ساخت قطاعی نامتعادل تبدیل شده است.

کلیدواژه‌ها

توسعه فیزیکی، شهر یزد، ساخت شهر، اکولوژی، اکولوژی اجتماعی شهر، بافت شهر.

***

مقدمه

ساخت هر شهر، مجموعه‌ای از فضاهای شهری و روابط متقابل آنها است که کالبد و اساس موجودیت شهر را می‌سازد. ساخت شهر مجموعه‌ای از عناصر شهری است که نسبت به هم روابط خاصی دارند. مجموعه شبکه‌های حمل و نقل شهری، فضاهای مسکونی، خدماتی، صنعتی و کلاً ساختارهای کالبدی، اقتصادی و اجتماعی

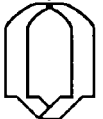

ساخت هر شهر را می‌سازند.^(۱) همچنین ساخت هر شهر نمایانگر مورفولوژی شهر و روابط آن با شرایط و عوامل متعددی از جمله محیط طبیعی و اوضاع اقتصادی و اجتماعی آن منطقه و چگونگی جریان فعالیت‌های اصلی شهر است. ساخت اکولوژی شهر به تفاوت‌های اقتصادی و اجتماعی یا ساختاری شهر در محله‌ها یا بومهای مختلف شهر می‌پردازد.

ساخت شهر ایرانی را باید با توجه به پیدایش نظام‌های سیاسی - اجتماعی و طبقات اجتماعی - اقتصادی گوناگون در هر دوره تاریخی ایران مطالعه و بررسی کرد. آثار و بقایای شهرهایی که در دورانهای قبل از اسلام ساخته شده‌اند (مانند شوش) نشان‌دهنده آن است که ساکنین آنها به طور اندیشیده به ایجاد آنها پرداخته‌اند. توزیع فضاهای مختلف شهر نسبت به همدیگر، وجود شبکه‌های دسترسی منظم و ساخت معابد بزرگ که هر کدام اجزای بسیاری را با دقتی خاص در موقعیت ویژه مکانیابی شده و به شدت تحت تأثیر فرهنگ حاکم در آن دوره بوده است. ساختن هگمتانه در زمان مادها، تخت جمشید و پاسارگاد در زمان هخامنشیان و خلاصه تکامل شهرسازی باستان تا زمان ساسانیان که با ویژگیهای منحصر بفرد وارد دوره اسلامی شده همه نشان از برنامه‌ریزیهای سنجیده و ساختارهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی آن دوره دارد. در دوره پس از اسلام نیز ویژگیهای شهرسازی ایران با خصوصیات مذهبی و اسلامی به طور گسترده درآمیخته و تکامل یافت، تا آنجا که علاوه بر وجود ارتباطهای منطقی و دقیق بین فضاها و عناصر شهری و هماهنگی با شرایط اقلیمی، اقتصادی، سیاسی و مذهبی همچنین منطقه شهری نیز در قالب روابط برابر و سالم بین شهر و روستا تحقق پیدا کرد.^(۲) سؤال مطرح برای ما این است که آیا توسعه فیزیکی و ساخت شهر یزد در هر دوره منسجم و موزون بوده است؟ ساخت و توسعه فیزیکی شهر عمدتاً از چه عواملی پیروی کرده است؟ و آیا این عوامل همیشه در ساخت و توسعه فیزیکی نقش یکسان داشته‌اند؟ توسعه فیزیکی و ساخت اکولوژی شهر یزد در حال حاضر از چه الگوی ساخت اکولوژی شهری تبعیت می‌کند؟

اهداف تحقیق

با توجه به سؤال‌های تحقیق مهمترین اهداف این تحقیق عبارت است از:

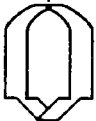
- ۱- بررسی تحولات ساخت و جهات توسعه فیزیکی شهر یزد در هر دوره تاریخی؛
- ۲- تبیین عوامل مؤثر در توسعه فیزیکی - کالبدی و ساخت اکولوژی شهر یزد؛
- ۳- شناخت الگوی توسعه فیزیکی - کالبدی و ساخت اکولوژی اجتماعی شهر یزد.

روش تحقیق

با توجه به اهداف و سؤالهای تحقیق، رویکرد حاکم بر پژوهش، رویکرد سیستمی است و در مراحل مختلف، از روشهای تحقیق توصیفی، تاریخی، تحلیلی برای تبیین و تحلیل مسائل استفاده می‌شود. انجام این تحقیق طی سه مرحله انجام گرفته است. در مرحله نخست با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای به جمع اطلاعات پرداخته شده است. در مرحله دوم با جمع‌آوری اطلاعات میدانی از طریق مشاهده و مصاحبه سیر تحولات ساخت و توسعه فیزیکی شهر بررسی شده و در مرحله سوم با ترکیب و تلفیق یافته‌ها توسعه فیزیکی شهر و ساخت اکولوژی اجتماعی شهر تبیین گردیده است.

چگونگی پیدایش و شکل‌گیری شهر

بررسی و تحلیل تحولات ساختاری شهرها در دوره‌های تاریخی معمولاً هر چه از دوران معاصر به عقب برگردیم، اطلاعات کمتری در دسترس قرار دارد. اطلاعات مربوط به وضع شهر و مردم آن در دوره‌های نزدیک دقیقتر و مستندتر از زمانهای دور است، برای مثال مرزبندی محلات شهر و موقعیت عناصر شهر در دوره قاجار با مراجعه به کتابهای تاریخی و پرسشگری محلی از افراد مسن در شهر تا حدودی امکان‌پذیر است. اما در رابطه با نحوه پیدایش و شکل‌گیری هسته اولیه یک شهر بسیار قدیمی، از جمله شهر یزد، به طور کامل و دقیق نمی‌توان سخن گفت. با توجه به این مسأله، در مورد شهر یزد اسناد و مدارک بیانگر آن است که سابقه شهر به دوره هخامنشی برمی‌گردد که در آن زمان نام شهر «ایساتیس» بوده است.^(۳) هر چند بر اساس اسناد و افسانه‌های به جای مانده بنای یزد را به اسکندر نسبت می‌دهند. جعفر بن محمد جعفری در تاریخ یزد آورده: «بعد از آنکه اسکندر از عراق متوجه خراسان شد چون بر سر بیابان خراسان رسید که اکنون شهر یزد است، به لشکر بفرمود تا قلعه‌ای ساختند و نهری جاری کردند و تعدادی از همراهان خود را آنجا ساکن گردانید و آن مقام را "کته" نامید. این اول عمارت

یزد است که آن را «زندان ذوالقرنین» می‌خوانند.» احمد بن حسین بن علی کاتب نیز به ایجاد این شهر به دست اسکندر معتقد است. وی جهت زندانیان خود قلعه‌ای ساخت و آن را کتله نام نهاد (کتله در زبان یونانی به معنی زندان است) (۴) در اینکه «کتله» در زمان ساسانیان پابرجا و آبادان بوده است تردیدی نمی‌توان داشت، اما از وضع شهر و چگونگی مصرف زمین در این دوره اطلاعات کامل و دقیقی در دست نیست.

در دیگر روایت آمده است که این شهر را «یزدجرد بن بهرام» پی افکنده است. وقتی او به کتله رسید، آب و هوای آن را موافق دید و اقدام به ساخت شهر کرد. چون شاپور، این شهر را به نام یزدان می‌ساخت آن را یزدان‌گرد نام نهاد، و سپس این خطه به یزد مشهور گشت. (۵)

یزد در زمان ساسانیان از توابع استخر جزء ولایت فارس بوده که این وضع تا قرن پنجم هجری قمری ادامه داشت. اگر این اطلاعات را با آنچه که درباره ساخت کلی شهرهای ساسانی موجود است درآمیازیم، می‌توان اظهار نمود شهر یزد در آن زمان از سه بخش اصلی تشکیل شده بود: کهندژ، شارسنان (شهرستان) و ربض. (۶) در آن زمان شهر اصلی که مرکز زندگی مردم و آتشکده و مراکز خدماتی بود. در شارسنان قرار داشت و این بخش در محله کنونی فهادان بود. به طوری که قسمتی از قلعه و دژ اولیه شهر در کنار خیابان سیدگل‌سرخ امروزی شهر یزد دیده می‌شود. در نتیجه می‌توان گفت در دوره قبل از اسلام توسعه فیزیکی شهر بسیار کند و محدود بوده است. شهر رشد و توسعه متعادل و موزون داشته است و عوامل محیط طبیعی در ساخت و توسعه فیزیکی شهر نقش عمده‌ای داشته و ساخت اکولوژی اجتماعی شهر یک ساخت متحدالمرکز بود.

ساخت و توسعه فیزیکی شهر یزد در اوایل دوره اسلامی

یزد در زمان عثمان و به دست پسرش سعید فتح شد و از آن پس دو قبیله از فاتحان عرب به نام «تازیان» و «بنی شمیم» در یزد مقیم شدند و تمام محبوسان ولایت یزد جزیه قبول کردند. (۷) در زمان بنی امیه یزد را به «علاء طرفی» دادند. وی در شهر یزد قصر و باغی مشهور به باغ علاء ساخت که بعدها با کوچه‌های اطراف آن به محله باغ علاء مشهور شد. این محله به دست یکی از فرماندهان ابومسلم ویران گردید و بار دیگر

باغ و قصری بنا شد و آن را «محمدآباد» نام نهادند که از قرن نهم به «محلّه محمدآباد» معروف شد. این شخص نهر آبی در شهر جاری کرد و حمام و مسجدی در نزدیکی دروازه مهریجرد بنا کرد و کوشک بزرگی ساخت به نام «کوشکنو» که دروازه‌ای در کنار آن بدان نام، امروزه مشهور است.

در تاریخ یزد اطلاعات اندکی از کمیت و کیفیت توسعه فیزیکی شهر در زمانهای صفاریان، سامانیان و غزنویان یافت می‌شود، لیکن همگام با رشد مداوم شهرنشینی در قرون چهارم و پنجم شهر یزد نیز به تدریج گسترش یافته و مانند سایر شهرهای این دوران شهر اصلی از مرز شارسرستان فراتر رفته و در ریض گسترش یافته است.^(۸)

ابن حوقل در قرن چهارم شهر یزد را چنین توصیف می‌کند: «از مهمترین شهرهای ولایت استخر از سوی خراسان کته است و آن حومه یزد و ابرقویه می‌باشد. اما کته که حومه یزد است شهری است در کنار بیابان و هوای آن خشک و سالم است و مانند شهرهای کوهستانی فراخ نعمت و روستایی دارد که محصولش ارزن است. بیشتر بناهای آن از گل ساخته شده و دارای دو دروازه مهم و آبهای آن هم از قنات تأمین می‌شود جز اینکه نهری از ناحیه قلعه از قریه‌ای که معدن سرب دارد بیرون می‌آید»^(۹).

اصطخری نیز در همین دوره شهر یزد را چنین توصیف می‌کند: کته شهری است بر کنار بیابان و جایی خوش است و ناحیتی پر نعمت دارد و آنجا شهری است و حصاری دارد و آن را دو در آهنین است یکی را «باب یزد» گویند و یکی دیگر را «باب مسجد» و مسجد آدینه به ریض راه دارد و آب کاریز خورند و رودی در آنجا می‌رود که از قلعه بیرون آید و به سمت روستا و میوه بسیار باشد و درخت و بنات فراوان و مردمان دبیرپیشه باشند.^(۱۰) بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت نقش شرایط محیط طبیعی و عوامل انسانی (تکنیک و مدیریت) در توسعه فیزیکی و ساخت اکولوژی شهر به صورت متعادل و متوازن بوده که توسعه متوازن و متعادل شهر منجر به ساخت اکولوژی متحدالمرکز متعادل شهری شده بود، هر چند که عناصر و بخشهای جدید در اطراف شهر اولیه ساخته شد اما همگی آنها نشان از تعادل و عدالت در شهر و شهرنشینی دارد.

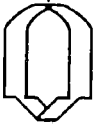
ساخت و توسعه فیزیکی شهر در دوره آل‌کاکویه

دوره زمامداری آل‌کاکویه (سده ۵ ق.م) از دوره‌های پراهمیت تاریخ یزد بود.

«باسورث» درباره آل کاکویه می‌گوید: سلسله‌ای از امرای دیلمی بودند که در دوره زوال و انحطاط «بوئیان» در مغرب ایران روی کار آمدند و در برابر ابرقدرت سلجوقی استقلال خود را از دست دادند و به صورت امرای تابع آنها درآمدند. علاءالدوله محمد به نام ابن کاکویه معروف بود. «کاکو چنانچه مورخان نوشته‌اند در زمان دیلمی به معنای دایی یا خالو است» و این بدان سبب بود که وی دایی یا خالوی مجدالدوله دیلمی بود. علاءالدوله محمد در سال ۳۹۸ ه.ق حکومت اصفهان را در دست گرفت و دیری نگذشت که همدان و دیگر شهرهای مغرب ایران را تحت تسلط خود درآورد. با درآمد و عایدی کلانی که از این مناطق داشت لشکری از سربازان خود تشکیل داد و برای مدتی قدرت بنی کاکویه را به صورت قدرتی مهم درآورد. اما سرانجام آل کاکویه زیر سلطه شاهان سلجوقی قرار گرفتند.

بدین ترتیب آل کاکویه از سالهای ۳۹۸ تا ۵۳۶ بر یزد حکومت کردند. در کتاب تاریخ جدید یزد آمده است که چون ابو جعفر علاءالدوله به یزد آمدند، شهر رونقی دیگر یافت. ^(۱۱) علاءالدوله کاکویی و حکام پس از او خندق و برج و بارویی دور شهر کشیدند و چهار دروازه با دربهای آهنین به نامهای مهریجر، مالمیر، دروازه شاهی و کوشکنو ایجاد کردند. بدین ترتیب مشخص می‌گردد که قلعه اصلی شهر (کهندژ) در نزدیکی مسجد جامع و به احتمال زیاد در قسمت شمالی آن و در حاشیه جنوبی محله فهادان قرار داشته است. شارستان یا قسمت اصلی شهر قدیم در محله فهادان امروزی جا داشته و از سوی غرب به دروازه کوشکنو، از شرق به محله بازارنو، از شمال به بخش جنوبی باروهای که از آل کاکویه به جا مانده محدود شده است. ریش یا باغات و مزارع و روستاهای اطراف شهر در سمت غرب و جنوب کهندژ گسترش یافته بود. در این دوره با توجه به بررسیهای انجام شده مشخص می‌گردد گسترش و توسعه فیزیکی شهر به سمت جنوب و جنوب غربی بوده و عوامل توسعه فیزیکی، شرایط محیط طبیعی بویژه توپوگرافی، مراکز مذهبی و خدمات عمومی بویژه سمت و سوی راههای ارتباطی بوده است. در این دوره مرکز شهر نسبت به دوره‌های قبل تغییر می‌یابد که این مسأله عمدتاً ناشی از ساخت مسجد جامع عتیق و چهارسوق شاهی بوده است. این مسجد یکی از شاهکارهای معماری آن زمان است که به دنبال ساخت آن در این بخش از شهر اهمیت خاصی می‌یابد.

ساخت و توسعه فیزیکی شهر در دوره اتابکان یزد

سلسله اتابکان یزد را در واقع دنباله آل کاکویه می‌دانند. این سلسله تقریباً در سالهای ۵۳۶ تا ۷۱۳ بر یزد حکومت کردند. این دوره تاریخی هم یکی از دوره‌های پررونق و توسعه‌یافتگی شهر بوده است. در زمان اتابکان نیز شهر یزد همچنان رشد و توسعه پیدا کرد. بناهای تازه در شهر شکل گرفت. اتابک عزالدین، ده عزآباد در ۶ فرسنگی شهر را بساخت و قصوری عالی و باغی نیکو برپا کرد و قلعه و مسجد و بازار و بیوتها بساخت و مدرسه‌ای در اندرون شهر در بازار دلالان بساخت. (۱۲)

مسجد جامع و بازار همواره از عناصر اساسی و هسته مرکزی شهرها بوده‌اند. مسجد جامع در این دوره در کنار راسته‌های بازار به توسعه و اهمیت شهر افزود. از عناصر مهم دیگری که در این دوره ایجاد شد می‌توان از میدان وقت و ساعت در کنار بقعه سیدرکن‌الدین نام برد که به همراه آب‌انبار و حمام آن به عنوان یک مجموعه کامل شهری به این بخش از شهر اهمیت ویژه‌ای داده است. ساخت بناهای مهمی چون مسجد فروط و مسجد چهل محراب و مسجد خضر و امامزاده شاهزاده فاضل و آب‌انبار خُبک در گوشه و کنار شهر و نیز ایجاد برج و باروی شهر اشاره کرد که همگی نشان از رونق شهرسازی و معماری در این دوره تاریخی یزد دارد. در دوره اتابکان با روندی افزایشی حکام به ساخت محلات روستایی باغها، قصر، بازار، مدارس علمیه و دروازه اقدام نمودند. (۱۳)

نتیجه اینکه در زمان آل کاکویه و اتابکان، شهر همچنان در ریض یعنی در غرب و جنوب غربی و جنوب توسعه فیزیکی داشت و شاید بتوان اظهار کرد نخستین گسترش عمده شهر در این دوره در خارج از محوطه شارستان به شمار می‌رود. عوامل محیط طبیعی بویژه دسترسی به مظهر قنات و خاکهای حاصلخیز از مهمترین عوامل جهات توسعه فیزیکی شهر یزد بوده‌اند.

ساخت و توسعه فیزیکی شهر در دوره بنی مظفر

مؤسس سلسله بنی مظفر، شرف‌الدین مظفر از امرای غازان‌خان بود و از سوی او امیر «هزاره» حکمران شهری حوالی اصفهان شد. این سلسله از اوایل تا اواخر قرن هشتم در یزد حکومت کردند. از آن پس تا اواخر قرن نهم یزد زیر سلطه گورکانیان قرار داشت.

کتاب تاریخ یزد و تاریخ جدید یزد هر دو در زمان شاهرخ و جانشینان وی تألیف شده است. در زمان این دو سلسله دگرگونی‌هایی در شهر پدید آمد که به مهمترین آنها اشاره‌ای کوتاه و مختصر می‌کنیم: محمدبن مظفر پس از آنکه اعلام استقلال کرد بعضی از محلات شهر را که بیرون شهر بود به شهر ملحق کرد. مثلاً کوچه سنبلان، کوچه جلال، کوچه صندوقیان، باغ بهشتی، مدرسه اتابک سالم. از دروازه قطریان تا دروازه مادر امیر باروی نو کشید و هفت دروازه مفتوح کرد: دروازه مهر بگرد، قرطیان، ایلچی خانه، کوشکنو، مادر امیر، سعادت و دروازه نو^(۱۴). در این دوره یزد حدود دو برابر شد و برجهای عالی ساز کرد و قریب دروازه سعادت، خانقاه عالی بنا کرد و مناره کاشی سبز برافروخت و بازاری بساخت و حمامی نیکو با سلخ وسیع و حیاط و خلوات به رسم رجال بساخت.^(۱۵)

توسعه فیزیکی و رشد شهر تا قبل از سلسله گورکانیان یعنی در دوره بنی مظفر چشمگیر نبوده است و فقط در حد ساخت و گسترش در محدوده شارسنان بوده و بخش مرکزی شهر نیز همچنان در جوار مسجد جامع و چهارسوق شاهی متمرکز بوده است. مهمترین فضاهای شهری و توسعه کاربریهای شهری در زمان شاه یحیی از زمامداران آل مظفر عبارتند از:

۱. بر یک طرف باروی شهر ایوانی چهار طبقه و با چهار بادگیر بساخت و گرداگرد باروی شهر خندقی حفر و دروازه‌ای بساخت و درب آهنین بر آن نصب کرد.
  ۲. در میان شهر بازاری به نام بازار گنبد بساخت که دارای گنبد چهارسو و چهل دکان داشت.
  ۳. همچنین سراها، مدارس، مساجد، باغها، کوشک، آسیاب و حمام ساخت.
  ۴. در سرآب نو مدرسه و بقعه عالی و بازاری مشهور به بازار سلطان ابراهیم نزدیک مدرسه ساعدیه ساخت.
  ۵. مادر شاه بازار خاتون که دارای ۶۰ دکان بود بنا کرد. در آن بازار دلالان، مدرسه‌ای عالی و حمامی به نام حمام وزیر بنا کرد.^(۱۶)
- در این دوره همچنان شهر در جهت جنوب و جنوب غربی رشد و گسترش بیشتری یافت. یکی از مهمترین عوامل طبیعی که در این دوره موجب گسترش کم و محدود شهر به سمت شمال و شرق بود، از جمله تپه‌های ماسه‌ای و مورفولوژی ناشی

از فرسایش بادی و شرایط کویری در شمال و شمال شرقی شهر بوده است. ساخت هسته‌ای و بسته محلات معلول و تحت تأثیر شرایط محیط طبیعی بویژه شرایط اقلیمی و از طرف دیگر شرایط فرهنگی و اجتماعی بوده است. بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت، سازمان فضایی شهر در درجه اول تحت تأثیر شرایط محیط طبیعی به عنوان بستر توسعه فیزیکی - کالبدی و بعد از آن سیاستهای حاکم اقتصادی، اجتماعی ساختار اقتصادی و اجتماعی را در شهر شکل داده‌اند.

ساخت و توسعه فیزیکی شهر در دوره گورکانیان

در زمان شاهرخ گورکان که مربوط به قرن هشتم ه.ق است، در شهر بناهای متعددی ساخته شد. یکی از مهمترین آثار به جا مانده از این دوره مجموعه میرچخماق است که توسط امیر جلال‌الدین چخماق شامی در جنوب درب مهریجرد که محله دھوک سفلی نام داشت و شامل مسجد، بازارچه، آب‌انبار، کاروانسرا، خانقاه و قنادخانه بود ساخته شد.^(۱۷) از عمارات دیگری که گورکانیان در شهر ساختند باغها، آسیاب‌نو، بادگیرها، مدارس که همگی در توسعه فیزیکی و رشد شهر به سمت جنوب و جنوب غربی مؤثر بود. با ایجاد مجموعه میرچخماق رونق بازار اطراف مسجد جامع عتیق، به سمت بازار چهارسوق شاهی شد. از آثار دیگر دوره گورکانیان می‌توان به عمارت دارالفتح در داخل شهر اشاره کرد که شامل تیمچه‌ای مربع شکل با ۳۰ دکان است که آثاری از آنها پابرجاست.

جغرافیدانان آن زمان مطلبی که روشنگر ساخت کامل شهر باشد به دست نداده‌اند. اما از لابلای مطالب به دست آمده در منابع تاریخی و جغرافیای تاریخی، اوضاع کلی شهر را بدین صورت می‌توان توصیف کرد. حمدا... مستوفی اوضاع شهر را در قرن نهم اینگونه توصیف می‌کند، هوایش معتدل، آب شهر از کاریز، عمارات از گل و خشت خام ساخته شده‌اند، محصولات شهر غله و پنبه و میوه‌جات بویژه انار به غایت نیکوست. مردم اکثراً پیرو مذهب شافعی هستند. پیشه‌وران آن سخت‌کوش و خوش‌رو می‌باشند.^(۱۸)

مارکوپولو نیز که در آن زمان از یزد گذر کرده است درباره شهر یزد می‌گوید: «این شهر از نظر بازرگانی قابل توجه است. صنایع در شهر شامل پارچه‌های ابریشمی است،

که به نام یزدی معروف است، و به وسیلهٔ بازرگانان به نواحی مختلف صادر می‌شود. (۱۹)

بدین ترتیب با توجه به منابع و مآخذ اندک و محدودی که از اوضاع شهر و تحول سیمای آن در دورهٔ بعد از مغول در دست است می‌توان گفت که شهر یزد در این دوره نیز همچنان به سوی جنوب و جنوب‌غربی که ریض شهر عمدتاً در این بخش قرار داشت، رشد و توسعهٔ فیزیکی - کالبدی داشته است.

ساخت و توسعه فیزیکی شهر یزد در دورهٔ صفویه

صفویان پس از به قدرت رسیدن در سال ۹۰۷ ه.ق ابتدا تبریز و سپس قزوین و اصفهان را به پایتختی خود برگزیدند. آنها اقدامات عمرانی قابل توجهی در شهرهای ایران انجام دادند. این دوره مظهر باشکوه‌ترین فعالیت‌های شهرسازی و شکوفایی اقتصادی ایران در بعد از اسلام بود.

صفویان در طراحی فضاهای شهری دارای الگو و روشی خاص بودند که از شرایط مختلف با نیازهای مردم تطبیق می‌یافت. بررسی ساخت شهرهای دوران صفویه مشخص‌کنندهٔ گام‌های بزرگی در ساخت و توسعهٔ شهری در ایران است. ژوزف باربارو که از شهر یزد دیدن کرده بود این شهر را شهر پیشه‌وران و ابریشم‌بافان خوانده است. (۲۰)

تاورنیه که در اواسط عصر صفوی از یزد دیدن کرده است دربارهٔ یزد می‌گوید: شهر بزرگی است میان شنزاری که مقدار خیلی خاک حاصلخیز دارد و میوه‌های اعلیٰ به عمل می‌آورد. در این شهر سه کاروانسرا و چندین بازار است. بازارها مسقف هستند. بازارها پر از دکاکین تجار و صنعتگران همه جا یکسان هستند چندین قسم پارچه در یزد بافته می‌شود. (۲۱)

نکتهٔ مهمی که در این دوره وجود دارد این است که گسترش و توسعهٔ فیزیکی شهر برخلاف دوره‌های قبل عمدتاً در جهت غرب بوده است. ساخت مجموعهٔ باغ‌گندم که شامل حسینیه، مسجد، باغها و آب‌انبار می‌باشد، در سمت غرب دیوارهای قدیمی شهر و نیز میدان کهنه شاه و میدان صفویه و مجموعهٔ شاهی از مهمترین عناصر شهری هستند که در این دوره ساخته شده‌اند.

ایجاد میدان شاه‌طهماسب به عنوان وزنه تعادلی در مقابل میدان میرچخماق و

ارتباط این دو مجموعه توسط بازار سرپوشیده که با یکدیگر موجب ایجاد محور اقتصادی، اجتماعی شهری در این بخش از شهر شد از مهمترین عناصر شهری این دوره بوده است.

ساخت و توسعه فیزیکی شهر در دوره زندگی و قاجاریه

لرد کرزن با دیدن شهر یزد در سال ۱۸۹۰ چنین می‌نویسد: شخصی که تازه به شهر وارد می‌شود تحت تأثیر شمارخانه‌ها، قلعه و ارگ که از داخل شهر سربرکشیده و بادگیرهای بلند و مسجد جامع قرار می‌گیرد. شهر جدید حدود ۳ کیلومتر در ۲ کیلومتر وسعت دارد، اما مانند گذشته تمام فضای شهر محصور نیست. از سوی دیگر قلعه شهر که در مرکز شهر قرار دارد با آنکه بیشتر قسمتهای آن ویران شده است هنوز با دو دیوار محصور است و خندقی در بیرون دیوار خارجی قرار دارد. شهر از دو بخش کهندژ و شهر جدید تشکیل شده است که به وسیله یک دیوار و دو دروازه از هم جدا شده‌اند. کهندژ یا شهر شمالی از ۷ محله و ۳ دروازه و شهر جدید یا شهر جنوبی از ۶ محله و ۵ دروازه تشکیل می‌شود. آب شهر از قناتهای متعددی تشکیل می‌شود. بناهای عمومی شامل ۵۵ مسجد، ۸ مدرسه و ۶۵ گرمابه می‌باشد. تنها ساختمان باشکوه شهر مسجد جامع است که در درون دیوارهای قلعه شهر قرار دارد. در این زمان بود که شهر یزد دارای یک اداره پست و تلگراف خانه شد. (۲۲)

ساخت و توسعه فیزیکی شهر یزد در دوره پهلوی

شهر یزد و کلاً اکثر شهرهای ایران در دوره میانه تحولات و توسعه چشمگیری پیدا نکرد، اما در این دوره که مصادف بود با زمان مدرنیزاسیون و تحولات سریع اجتماعی و اقتصادی در جهان، کشور ایران هم از آن بی‌تأثیر نماند. در این دوره رواج سریع روابط سرمایه‌داری دگرگونیهای عظیمی را در ساخت، بافت و سیمای شهرهای ایران از جمله شهر یزد بجای گذاشت.

نفوذ استعمارگران و تبدیل ایران به یک کشور نیمه مستعمره که در نتیجه فعالیت سرمایه‌داران خارجی در دهه‌های آخر قرن ۱۹ روی داد به رشد سریع بورژوازی در ایران انجامید. بعد از قرار گرفتن این کشور در سیستم سرمایه‌داری جهانی دیگر

نمی‌توان از فرآیندهای اجتماعی-اقتصادی و در اینجا از شهر که یک سازمان فضایی در رابطه با نظام اجتماعی، اقتصادی حاکم است به صورتی جدای از سیستم ارتباطات جهانی سخن گفت. (۲۳)

بررسی رشد روابط سرمایه‌داری در ایران پیش از انقلاب مشروطیت تا اصلاحات ارضی نشان می‌دهد که در این دوره نظام زمینداری ایران دچار ضعف بسیاری شده بود. ضعف نظام زمینداری یا فئودالی و رشد نظام سرمایه‌داری در ساخت فضایی شهر، روستا، منطقه و کل کشور تغییراتی را در پی داشت. انعکاس نظام جدید در ساخت فضایی شهر، به صورتهای گوناگون بود. به وجود آمدن کارخانه‌ها، ایجاد بانکها، احداث راه‌آهن، راه شوسه و خطوط تلگراف، احداث خیابانها و تعریض کوچه‌ها ایجاد دستگاههای وسیع اداری - نظامی، پادگانها و وزارتخانه‌ها، احداث شهرکها، تغییرات کالبدی وسیعی را در ساخت منطقه و شهر موجب شد.

فعالتهای سرمایه‌داران خارجی در ایران از جمله به شکل بانکهایی مثل بانک شاهنشاهی که به انگلیسها واگذار شد و بانک استقراضی ایران و روس که در اختیار روسیه بود ساخت فضایی شهرهای ایرانی را دگرگون کرد. در گوشه میدان خان یزد واقع در بازار شهر یکی از این بانکها با سنگ نوشته مرمر در بالای سردر باقی مانده است. بعدها بانک در مسیر و تقاطع خیابانها به صورت یکی از عناصر مشخص و فعال شهری درآمد.

استعمار جهانی در کشورهای زیر سلطه خود به ایجاد تأسیسات و تجهیزاتی که هدف اولیه و اساسی آن برقراری ارتباط برای بهره‌برداری به سود خود بود دست زد. تبعات آن در شهر یزد راه‌آهن، گذر راه شوسه سراسری از کنار شهر، خطوط تلگراف و تأسیسات زیربنایی دیگر که همگی موجب دگرگونی در ساخت منطقه و شهر شد. در دوره بعد از کودتای سال ۱۲۹۹ که به ایجاد نظام متمرکز مرکزی انجامید، علیرغم وجود سیستم وابستگی، صنایع کارخانه‌ای مانند ریسندگی و بافندگی در شهرها بویژه در یزد استقرار یافت.

تقریباً از سال ۱۹۲۰ به بعد ایجاد راههای شوسه، تحول عظیمی در زندگی به وجود آورد و علاوه بر چهارپایان، اتومبیل در کنار حمل و نقل سنتی رواج یافت. همچنین ایجاد راه‌آهن این ارتباطات را گسترده‌تر و سریعتر کرد. سپس در دهه ۱۹۶۰ طرحهای

ایجاد حمل و نقل هوایی توسط آمریکاییها از جمله ساخت و تجهیز فرودگاهها و شرکت‌های نظامی زمینه توسعه فیزیکی شهری شدند. تجلی و توسعه سیستم اداری - نظامی در شهر به صورت عناصری مانند پادگانها و ارگانهای نظامیان و مهاجرین بود. در شهرهای ایران و از جمله شهر یزد از دهه ۱۳۰۰ به بعد تغییرات کالبدی چشمگیر پدید آمد که همه و همه در ارتباط با ساخت اجتماعی - اقتصادی جامعه و قرار گرفتن ایران در سیستم سرمایه‌داری آشکار می‌شود. در مرکز شهر، بازار که بر اساس سیستم تولید کارگاهی استوار بود بر اثر دگرگونی ساخت اقتصادی جامعه و رشد روابط سرمایه‌داری به تدریج دچار دگرگونی شد. بخشهایی از آن رو به تعطیلی گذاشت و بخشهایی دچار تغییرات شد و سازمان فضایی آن دگرگون گردید. در روستاها ارباب زمیندار که پایگاهی در روستا نداشت به سوی شهر آمد و پایگاه فعالیت جدیدی پیدا کرد و به کار ساختمان‌سازی، بورس بازی زمین، هتل، سینما و سرمایه‌گذاری بانکها پرداخت.

در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ نابرابریهای فضایی محیط زیست بویژه در سطح شهر موجب ترک جمعیت بافت قدیم و فرسودگی هرچه بیشتر آن و تبدیل به بخش فقیرنشین شد. در بیشتر شهرهای ایران از جمله شهر یزد گسترش و توسعه فیزیکی بی‌رویه و ناموزون شهر موجب عدم تعادل و یا عدم انسجام شهر گردید. (۲۴)

ساخت و توسعه فیزیکی شهر از سال ۱۳۵۰ به بعد

توسعه فیزیکی و جهات گسترش فیزیکی آن در این دوره با سالهای قبل یک تفاوت اساسی را نشان می‌دهد. رشد و گسترش شهر یزد در این دوره بخصوص در دوره بعد از انقلاب اسلامی ابعاد و شکل گسترده‌تری به خود گرفت. در این دوره رشد ناپیوسته و از هم گسیخته شهر تشدید شد و این رشد ناموزون و ناپیوسته موازنه کلی شبکه زیربنایی و خدماتی شهر را برهم ریخت.

جهات غالب توسعه فیزیکی شهر در این دوره با شکل‌گیری شهرکهای حاشیه شهر در جهات جنوب، جنوب غرب و غرب و همچنین الحاق و ادغام روستاها در بافت شهری گسترش و شدت قابل توجهی یافت. در این دوره راهها و محورهای ارتباطی رواج و رونق حمل و نقل برون‌شهری و درون‌شهری در جهات شمال غرب و جنوب غرب نحوه گسترش شهر را به شدت تحت تأثیر قرار داد.

از دهه ۱۳۵۰ به بعد رشد و توسعه فیزیکی شهر سریعتر از دوره‌های قبل در اطراف عناصر تازه تأسیس در حاشیه شهر آغاز می‌شود و در ابتدا این رشد معمولاً در اطراف خیابانهای تازه تأسیس که عناصر جدید را به شهر متصل می‌کرد صورت می‌گرفت. کارخانه‌های احداث شده در حاشیه شهر و مراکز خدماتی، آموزشی، اداری در کنار راههای برون منطقه‌ای و درون شهری مهمترین عامل جهت گسترش و توسعه فیزیکی شهر شدند. از طرف دیگر عدم تعادل و توازن در بین فضاهای بخش مرکزی بویژه بافت قدیم با بخشهای جدید زمینه‌ساز مهاجرت هرچه بیشتر جمعیت بومی بافت قدیم به خارج را فراهم ساخت و در نتیجه از دهه ۵۰ استقرار جمعیت شهرنشین در حاشیه شهر برگرد محورهای ارتباطی گرایش بیشتری پیدا می‌کند. بویژه از دهه ۱۳۶۰ پیوستگی و انسجام اجتماعی و کالبدی شهر یزد به شدت کاهش می‌یابد به طوری که بر اساس آمار و اطلاعات حاصله از سال ۱۳۵۰ به بعد مساحت شهر از ۱۰۰۰ هکتار به ۱۱۰۰۰ هکتار در سال ۱۳۸۰ می‌رسد.^(۲۵) یعنی رشد متوسط ۸/۳٪ در سال و رشد متوسط جمعیت از ۱۱۳۰۰۰ نفری در سال ۱۳۵۰ به ۳۸۸۱۰۷ نفر در سال ۱۳۸۰^(۲۶) با رشد متوسط سالانه ۴/۲ درصدی روبرو گردید. رشد پرشتاب شهر یزد در سالهای اخیر سازمان فضایی سنتی و همگون شهر را که تا گذشته‌ای نه چندان دور متکی به تقسیمات محله‌ای بود درهم شکسته است. توسعه فیزیکی و کالبدی ناموزون شهر در روابط اجتماعی شهر موجب جدایی‌گزینی‌های اجتماعی شده است. گرایش به قطبی شدن یا جدایی‌گزینی اجتماعی که از خصیصه‌های شهرهای بزرگ است در شهر یزد به سرعت در حال رشد و گسترش است به طوری که به راحتی افشار اجتماعی ساکن در شهر در چهار گروه افشار مرفه، متوسط، کم‌درآمد و بسیار فقیر به وضوح قابل شناسایی است که می‌توان نتیجه گرفت ساخت و توسعه فیزیکی شهر یزد یک ساخت قطاعی است به زبانی دیگر ساختار متحدالمرکز شهر یزد در روند توسعه فیزیکی خود در چند دهه اخیر بشدت به یک ساختار قطاعی تبدیل شده است. جهت آزمون و تبیین الگوی توسعه فیزیکی شهر یزد با توجه به اطلاعات حاصله از طریق پرسشنامه و پژوهشهای میدانی نتایج حاصله مشخص می‌نماید که شهر از الگوی قطاعی پیروی می‌کند. منظور از الگوی قطاعی این است که شهر در روند توسعه خود در بعضی از زمانها، بخشها یا قطاعهایی شکل می‌گیرد که از نظر ساختار اقتصادی و اجتماعی با یکدیگر متفاوتند.

یکی از شاخصهای مهم قابل اندازه گیری برای پی بردن به این وضعیت ارزش قیمت یک مترمربع زمین، اجاره بهاء و میزان متوسط درآمد خانوار است که با مشخص کردن آن از طریق پژوهش میدانی می توان به ساختار قطاعی شهر و یا ساخت اکولوژیکی اجتماعی و اقتصادی شهر پی برد.

جهت پی بردن به ساختار شهری، یا ساخت اکولوژیک شهری امروزه تفاوت های اقتصادی جامعه شهری نقش تعیین کننده دارد. جدایی گزینی های جامعه شهری امروزه بیشتر تحت تأثیر تفاوت های اقتصادی افراد و خانوارها شکل می گیرد و جدایی گزینی ها کمتر تحت تأثیر ویژگی های اجتماعی (مذهبی، قومی، زبانی و یا فرهنگی) است به عبارت دیگر با توجه به تفاوت های فضای زیستی در بخش های مختلف شهر گروه های مختلف جمعیتی که سطح درآمد نسبتاً برابر دارند غالباً در کنار یکدیگر در بخش های شهری زندگی می کنند.

به نظر نگارنده یکی از شاخص های بسیار مهمی که توسط آن ساخت اکولوژیکی شهر را می توان بررسی و تبیین نمود بررسی قیمت املاک بویژه زمین و مسکن است با توجه به تقسیم بندی شهر یزد به ۶ ناحیه یا منطقه شهری مشخص می گردد که در نواحی مختلف شهر یزد قیمت زمین و املاک بشدت متفاوت شده است. جدول زیر قیمت حداقل و حداکثر هر مترمربع زمین مسکونی در نواحی مختلف شهر یزد را مشخص می کند.

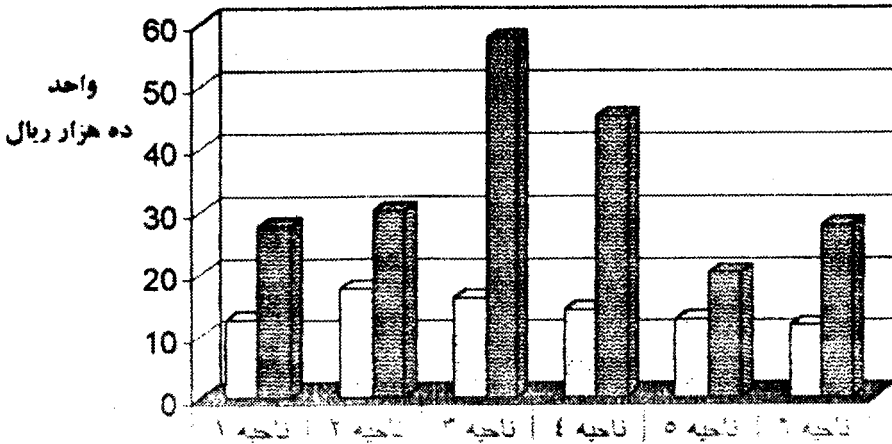
متوسط درصد رشد سالانه قیمت زمین	سال ۱۳۸۰		سال ۱۳۶۵		قیمت نواحی شش گانه شهر یزد
	به ده هزار ریال	حداقل	حداکثر	حداقل	
۵/۴	۳۵	۲۰	۱۵	۱۰	ناحیه ۱
۳/۶	۳۵	۲۵	۲۰	۱۵	ناحیه ۲
۸/۹	۷۵	۴۰	۲۲	۱۰	ناحیه ۳
۸	۶۰	۳۰	۲۰	۸	ناحیه ۴
۳/۱	۳۰	۱۰	۲۰	۵	ناحیه ۵
۶	۳۵	۲۰	۱۵	۸	ناحیه ۶

مأخذ: بنگاه های معاملاتی املاک در سطح نواحی شش گانه شهر یزد

نمودار قیمت متوسط یک مترمربع زمین یا خانه کلنگی در نواحی شش‌گانه شهر یزد در سال‌های

۱۳۸۰ و ۱۳۶۵

واحد ده هزار ریال	ناحیه ۱	ناحیه ۲	ناحیه ۳	ناحیه ۴	ناحیه ۵	ناحیه ۶
□ سال ۱۳۶۵	12.5	17.5	16	14	12.5	11.5
■ سال ۱۳۸۰	27.5	30	57.5	45	20	27.5

با توجه به جدول قیمت زمین و خانه کلنگی در نواحی مختلف شهر یزد مشخص می‌گردد در حال حاضر بیشترین قیمت و رشد متوسط زمین مسکونی در ناحیه ۳ که محله صفائیه و دانشگاه‌های یزد و آزاد اسلامی هم در این بخش قرار دارند دیده می‌شود و کمترین آن مربوط به ناحیه ۵ که در شمال و شمال شرق شهر که در مجاورت دشت کویر و تپه‌های ماسه‌ای است تعلق دارد.

مهمترین قطاعهای شهر یزد بدین صورت می‌توان معرفی کرد:

۱. قطاع شمال غرب این بخش از شهر در مسیر راه ارتباطی تهران و اصفهان واقع شده و شرایط محیط طبیعی و به موازات آن پایگاه اجتماعی و اقتصادی ساکنان موجب گردیده به عنوان یک قطاع توسعه یافته شهری که گرایش به توسعه یافتگی دارد درآید.

۲. قطاع جنوب غربی این بخش از شهر در مسیر راه ارتباطی یزد به استانهای کرمان و هرمزگان و سیستان و بلوچستان واقع شده است. محله صفائیه، مجموعه مراکز

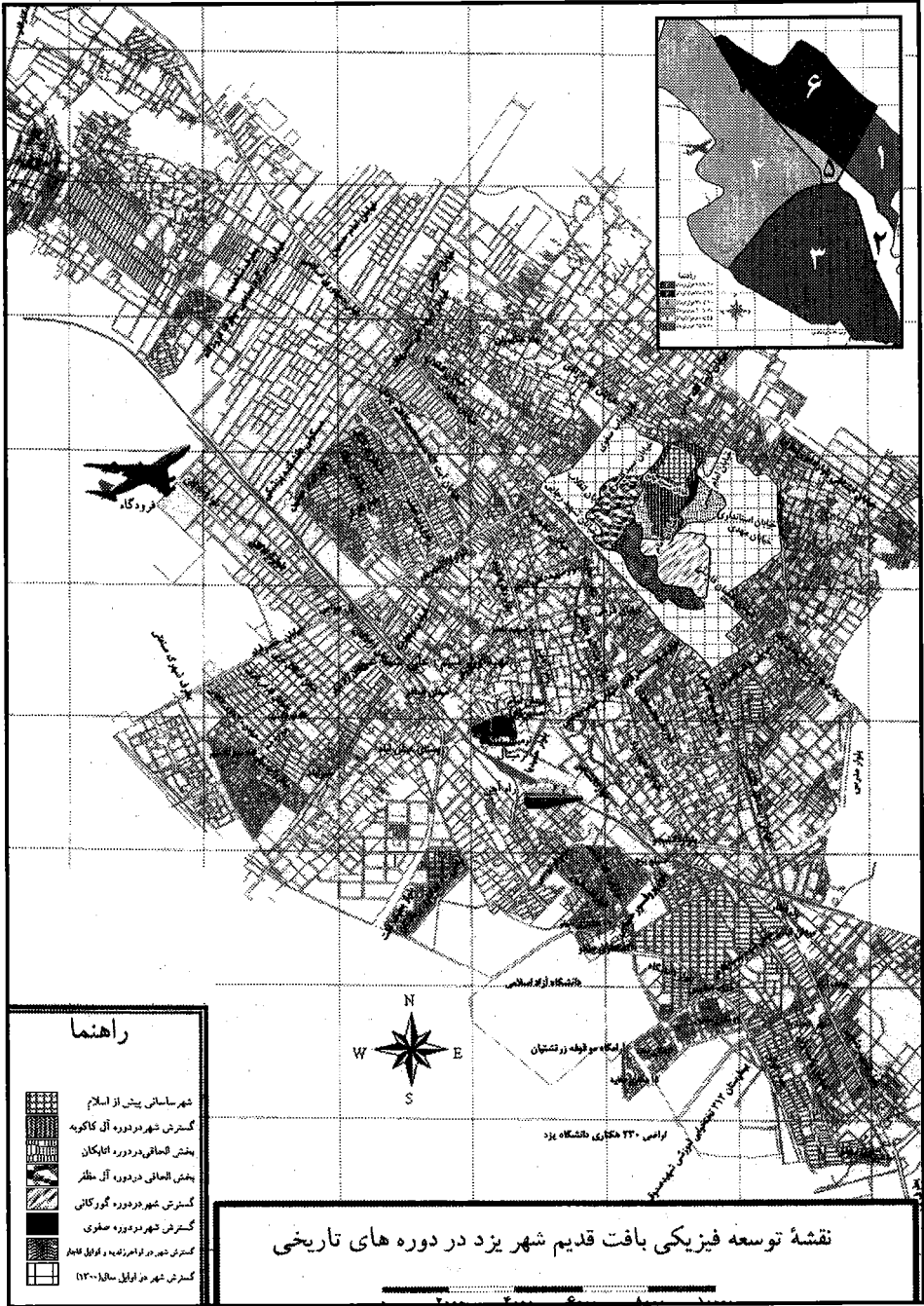

آموزش عالی (دانشگاه یزد و دانشگاه آزاد اسلامی، کوی استادان و شبکه‌های ارتباطی و مراکز خدماتی و رفاهی شرایط مناسبی را فراهم آورده تا گروه‌های اقتصادی و اجتماعی از قبیل کارفرمایان، استادان، پزشکان و صاحبان سرمایه در این بخش شهری بیشتر ساکن گردند). ناگفته نماند این قطاع شهری در درون خود جدایی‌گزینه‌های فرعی دارد. دلایل متعددی موجب شکل‌گیری این قطاع شهری در این بخش از شهر شده که مهمترین آنها وجود زمینهای کشاورزی و حاصلخیز است که مورد توجه زمینداران و بورس‌بازان زمین قرار گرفته است. قرارگیری در مسیر مظهر قنوات و دارا بودن آب نسبتاً مناسب، برنامه‌ریزی و مدیریت شهری توسط مدیران شهری و مالکان بزرگ در این منطقه همگی دست به دست هم داده که این قطاع شهری به عنوان یک قطاع ثروتمند نشین درآید.

۳. یکی دیگر از قطاع‌های قابل بررسی قطاع گسترش یافته در مسیر جاده یزد - تفت - شیراز است. راه ارتباطی یزد به شیراز سبب شده تا در اطراف این محور ارتباطی سرمایه‌گذارهای بخش‌های دولتی و خصوصی توسعه شهری به سمت غرب و جنوب غربی قابل توجه باشد. علاوه بر راه ارتباطی این سمت از شهر به دلیل گرایش به سمت ارتفاعات شیرکوه و برخورداری از آب و هوای ملایم‌تر و خاک مرغوب‌تر و وجود شیب مناسب برای شهرسازی توسعه فیزیکی شهر را دوچندان کرده است. وجود شهرک صنعتی، فرودگاه، پایانه‌های باربری و مراکز صنعتی و کارگاهی متعدد، شکل و مورفولوژی متفاوتی را نسبت به سایر قطاع‌های شهر یزد در این بخش از شهر به وجود آمده است.

۴. قطاع شمال و شمال‌شرق، این قطاع از شهر به دلیل وجود توده‌های ماسه‌ای و جابجایی آنها در اثر باد و آب و هوای گرم و خشک، فقدان راه‌های ارتباطی مناسب بویژه راه‌های برون‌منطقه‌ای سبب شده تا در این قطاع شهری توسعه فیزیکی شهر متوقف گردد. به طوری که این بخش از شهر محل مکان‌گزینی کاربریهایی چون کشتارگاه، قبرستان، زندان و... است. در نتیجه قیمت زمین در مقایسه با بخش‌های دیگر شهر ارزاتر است در نتیجه جمعیت ساکن عمدتاً اقشار کم درآمد و کارگران ساده و مهاجر روستایی و مهاجران افغانی هستند.

راهنما

- شهر ساسانی پیش از اسلام
- گسترش شهر در دوره آل کاکویه
- بخش الحاقی در دوره اتابکان
- بخش الحاقی در دوره آل مظفر
- گسترش شهر در دوره گورکانی
- گسترش شهر در دوره صفوی
- گسترش شهر در اوایل دوره قاجاریه و اوایل پهلوی
- گسترش شهر در اوایل سالها ۱۳۰۰

نقشه توسعه فیزیکی بافت قدیم شهر یزد در دوره های تاریخی

نتیجه

در این تحقیق به بررسی و تحلیل تحولات ساخت و توسعه فیزیکی شهر یزد در دوره‌های تاریخی مهم این شهر پرداخته شده است. بر اساس اطلاعات حاصله می‌توان نتیجه گرفت سازمان فضایی شهر در قبل از اسلام همانند اکثر شهرهای ایران یک شهر قلعه‌ای بوده که آثار و بقایای آن در محله کنونی فهادان قرار داشته و شهر تشکیل شده بود از کهندژ، شارستان و ربض و همانند سایر شهرهای ایران توسعه فیزیکی محدودی داشت. در دوره اسلامی رشد و توسعه فیزیکی شهر بیرون از قلعه شروع شده است. رشد و توسعه فیزیکی شهر تا سالهای ۱۳۵۰ همچنان بطئی، موزون و متعادل و ساخت شهر یک ساخت متحدالمرکز بوده است. اما بررسیها نشان می‌دهد که ساختار متحدالمرکز شهر از سالهای ۱۳۵۰ به بعد به یک ساختار قطاعی تبدیل شده است. نتایج به دست آمده از بررسیهای کتابخانه‌ای و میدانی مشخص می‌نماید که از زمان پیدایش شهر که به دوره هخامنشی و به روایتی دیگر به دوره ساسانی نسبت داده شده تا دهه ۱۳۴۰ توسعه فیزیکی شهر هماهنگ با ویژگیهای محیط طبیعی، ایدئولوژی، اقتصاد و کلاً فرهنگ حاکم به شکل ارگانیک صورت می‌گرفت و در نتیجه توسعه فیزیکی موزون و سازمان فضایی متعادل در شهر حاکم بود. به عبارتی دیگر می‌توان گفت بافت قدیم فعلی شهر یزد یکباره به وجود نیامده بلکه طی قرن‌ها و سالها به طور ارگانیک متناسب با ویژگیهای محیط طبیعی و فرهنگی زمان تکوین و تکامل یافته است. تحول ساختاری شهر یزد در طول تاریخ نشان دهنده انتقال ویژگیهای مثبت شهرهای دوران گذشته به آینده و تکامل بخشی آنها است اما از سال ۱۳۴۰ توسعه فیزیکی ناموزون و نامتعادل شهر شروع شد و تقریباً از ۱۳۶۰ به بعد به اوج خود رسید. این رشد شتابان و بی‌برنامه شهر و عدم انطباق توسعه فیزیکی با نیازهای زمان حال موجب از هم پاشیدگی شهر و زوال هویت شهری شد. مهمترین عوامل ساخت اکولوژی شهری ناموزون شهر یزد عبارتند از:

۱. رشد فزاینده و انفجاری جمعیت، به طوری که رشد متوسط سالانه جمعیت شهر یزد از ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۰ رشدی بالای ۴ درصد بوده است بویژه رشد دهه ۱۳۶۰ رشدی حدود ۶ درصد را نشان می‌دهد که این رشد ناشی از مهاجرپذیری شهر یزد و هجوم روستاها و شهرکهای اطراف به شهر یزد به علت تمرکز فعالیتهای صنعتی، خدماتی، تجاری، آموزشی و... در شهر یزد می‌باشد.

۲. سیاستها و طرحهای عرضه بی‌رویه زمین و ضعف در کنترل و هدایت بخش مسکن از طرف دولت موجب توسعه فیزیکی ناموزون شهر شده است.
  ۳. توزیع، مکانیابی و مکانگزینی بی‌ضابطه و نامناسب مراکز صنعتی و خدماتی، سیاسی - اداری، آموزشی و فرهنگی و تجاری در سطح شهر به عبارتی دیگر عدم برنامه‌ریزی کاربری اراضی مطلوب و مناسب در شهر.
- مهمترین آثار و نتایج حاصل از توسعه فیزیکی ناموزون که منجر به ساخت قطاعی شهر شده است عبارتند از:
۱. تفاوت‌های قیمت زمین و مسکن در نواحی ششگانه شهر یزد که خود نشانه‌هایی از تفاوت‌های ساختار اجتماعی و اقتصادی جمعیت ساکن در هر ناحیه است، این تفاوتها منجر به قطبی شدن یا جدایی‌گزینی‌های اجتماعی - اقتصادی شده است.
  ۲. تغییرات شدید ساختار حوزه‌های اجتماعی که عمدتاً تحت تأثیر سطح درآمد ساکنین تعیین می‌گردد.
  ۳. ناسازگاری و ناهماهنگی توسعه فیزیکی شهر با شرایط محیط طبیعی.
  ۴. گریز از قواعد و ضوابط توسعه فیزیکی متعادل و عدم توجه به شرایط اجتماعی و فرهنگی حاکم.
  ۵. تلقی از شهر به عنوان انباشتی از ساخت و سازهای مستقل کنار هم در دهه‌های اخیر و در نتیجه ظهور بی‌هویتی و مشکلات زیستی در شهر.
  ۶. تقابل بسیار زیاد بافت قدیم با بافت جدید در چند دهه اخیر و عدم وحدت و تجانس و توازن در کلیت سیستم شهر.
  ۷. ضعف و حتی فقدان روابط متقابل و همزمان اجزاء و عناصر شهری با یکدیگر جهت ایجاد کل موزون هدفمند، یکپارچه و آراسته در روند توسعه فیزیکی شهر.
  ۸. ضعیف شدن مشارکت مردم و بخش خصوصی در ساماندهی و احیاء بافت قدیم که از ضعف نظارت و تشویق دولت در توسعه فیزیکی شهر ناشی شده است.
- در نهایت می‌توان گفت شکل و ساخت متحدالمرکز شهر یزد در چند دهه اخیر تبدیل به ساخت قطاعی ناموزون گردیده است. بافت قدیم از دیدگاه ساخت اکولوژی انسانی شهر، به صورت یک حوزه یا ناحیه شهری که دارای ساختار کالبدی، اجتماعی و اقتصادی فرسوده و کم‌رونق و دچار رکود شده است.

منابع و مأخذ:

۱. سلطانزاده، حسین: مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، نشر آبی، ۱۳۶۵، ص ۲۹۱.
۲. مشهدیزاده دهاقانی، ناصر: تحلیلی بر ویژگیهای برنامه‌ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران، ۱۳۷۳، صص ۱۹۳ و ۱۹۴.
۳. احمد بن حسین بن علی کاتب: تاریخ جدید یزد (به کوشش ایرج افشار)، نشر ابن سینا، ۱۳۴۵، ص ۱۱.
۴. احمد بن حسین بن علی کاتب: تاریخ جدید یزد، به کوشش: ایرج افشار، نشر ابن سینا، ۱۳۴۵، صص ۲۴-۳۰.
۵. استوار، محمدجواد: ساختار فضایی شهرهای استان یزد، سازمان برنامه و بودجه استان یزد، نشر به شماره ۷۱، سال ۱۳۷۱.
۶. انجمن کتابخانه‌های عمومی یزد، یزد نگین کویر، سال ۱۳۷۵.
۷. لسترنج: جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۳۷، ص ۳۰۶.
۸. همان منبع قبل.
۹. ابن حوقل: صورت الارض، ترجمه دکتر جعفر شعار، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۴۵، صص ۴۹-۵۰.
۱۰. اصطخری، ابوالسحاق ابراهیم: مسالک و الممالک، به اهتمام ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۷، ص ۱۰۴.
۱۱. احمد بن حسین بن علی کاتب: تاریخ جدید یزد، به کوشش: ایرج افشار، نشر ابن سینا، ۱۳۴۵، ص ۶۰.
۱۲. همان منبع قبل.
۱۳. توسلی، محمود و همکاران: طراحی شهری در بافت قدیم شهر یزد، ناشر: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، چاپ اول، ۱۳۶۸، ص ۲۲.
۱۴. تاریخ جدید یزد، صص ۸۳-۸۴.
۱۵. همان منبع قبل.
۱۶. همان منبع قبل.
۱۷. تاریخ جدید یزد، صص ۹۲-۹۸.

۱۸. مستوفی، حمدا...: نزهة القلوب، به کوشش: محمد ظهوری، تهران، ۱۳۳۶، ص ۸۳-۸۴.
19. *Odoricus, Frier: P. 254.*
۲۰. ر.ک: سفرنامه ونیزیان در ایران: ص ۲۷ تا ۵۱.
۲۱. تاورنیه، ژان بانیست: سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، چاپ چهارم، انتشارات سنائی، ۱۳۶۹، ص ۱۲۰-۱۲۱.
۲۲. کرزن، لرد: ایران و قضیه ایران (جلد دوم)، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰، ص ۲۹۰-۲۹۶.
۲۳. توسلی، محمود: ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران، دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران، گروه شهرسازی، چاپ چهارم، ۱۳۶۰.
۲۴. توسلی، محمود: ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک اران، دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران، گروه شهرسازی، چاپ چهارم، ۱۳۶۰.
۲۵. گزارشهای سازمان مسکن و شهرسازی و سازمان آب استان یزد، سالهای ۱۳۵۰ و ۱۳۸۰.
۲۶. مرکز آمار ایران: آمارنامه‌های استان یزد، سالهای ۱۳۵۰ و ۱۳۸۰.

The Structure and the Physical and socio-ecological Development of Yazd

Ali Shamaei, Ph.D.

ABSTRACT

The structure of a town is determined by the arrangement of its natural elements, urban spaces, and their reciprocal relations. The physical development of a town is influenced by various factors including socio-economic, religions and political conditions which naturally undergo different changes.

The present article attempts to study the dominant factors affecting the ecological structure and physical development of Yazd over the time. Thus, certain historical, descriptive and analytic research methods have been used to achieve the objectives.

The results of the study indicate that since 1961, the pattern of urban physical development has been influenced by disruptive socio-economic conditions governing the entire country, hence towns such as Yazd too. The evil has brought about a disorder in the spatial organization of the town and turned the socio-ecological pattern into a sectorial one.

